

The Tawātur of Qur'anic Readings: A Comparative Analysis of the Views of Abū al-Qāsim al-Khū'ī and Jalāl al-Dīn al-Suyūṭī

Mohammad Nazir Erfani¹ , and Abbas Karimi² , and Zamin Ali³

1. Assistant Professor, Al-Mustafa Al-Alamiyah University, Qom, Iran, Email: mna8181@yahoo.com
2. Member of the Scientific Association of the Quran and Orientalists of the Seminary, Qom, Iran, Email: abb.karimi.1998@gmail.com
3. Corresponding Author, PhD scholar in Quran and Sciences, Education Department, Higher Education Complex for Quran and Hadith, Al-Mustafa Al-Alamiyah University, Email: zaminsajidi678@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 15 March 2025
Received in revised form:
15 April 2025
Accepted: 7 May 2025
Available online: 17 June 2025

Keywords:
Tawātur of readings,
al-Khū'ī,
al-Suyūṭī,
Seven Readings,
Qur'anic sciences.

ABSTRACT

Objective: This study aims to provide a comparative analysis of the views of Ayatollah Abū al-Qāsim al-Khū'ī and Jalāl al-Dīn al-Suyūṭī on the issue of tawātur (mass transmission) of Qur'anic readings. The significance lies in the fact that the acceptance or rejection of the tawātur of the Seven and Ten Readings directly affects Qur'anic interpretation, jurisprudence, and pedagogy.

Method: The research employed a descriptive-analytical approach based on library sources. The opinions of al-Khū'ī and al-Suyūṭī on tawātur were first collected and then examined comparatively, with attention to their criteria and arguments for the authenticity of the readings.

Results: The findings indicate that both scholars reject the absolute tawātur of all Qur'anic readings. Al-Khū'ī explicitly argues that no readings have been transmitted mutawātir from the Prophet (PBUH), and that most are the result of qurrā's personal reasoning or solitary reports. He stresses the distinction between the tawātur of the Qur'anic text itself and the lack of tawātur in the variant readings. In contrast, al-Suyūṭī considers the Seven Readings (and, to a lesser degree, the Ten) to be mutawātir, but only if they conform to Arabic grammatical rules, correspond with the 'Uthmānic codices, and possess reliable transmission chains. Otherwise, they are classified as anomalous or weak.

Conclusions: The comparative analysis reveals that while both scholars agree on rejecting absolute tawātur of all readings, they employ different criteria for validating them. Al-Khū'ī relies primarily on principles of ijtihād and solitary transmission, whereas al-Suyūṭī emphasizes conformity with the 'Uthmānic codices and Arabic linguistic norms. These differing approaches highlight the need for a re-examination of the criteria of authenticity in Qur'anic readings and contribute to resolving scholarly debates on this issue.

Cite this article: Erfani, M.N., & Karimi, A., & Ali, Z. (2025). The Tawātur of Qur'anic Readings: A Comparative Analysis of the Views of Abū al-Qāsim al-Khū'ī and Jalāl al-Dīn al-Suyūṭī. *Studies of Quran Reading*, 13 (24), 313-338.
<https://doi.org/10.22034/qer.2025.13976.1187>

© The Author(s). **Publisher:** Al-Mustafa International University.
DOI: <https://doi.org/10.22034/qer.2025.13976.1187>

Introduction

The issue of the *tawātur* (mass transmission) of Qur'anic readings (*qirā'āt*) constitutes one of the central debates in Qur'anic studies. The subject holds particular importance due to the critical role that variant readings play in Qur'anic interpretation (*tafsīr*), jurisprudence (*fiqh*), and Qur'anic pedagogy. Of particular interest are the Seven (*sab'ah*) and Ten (*'ashrah*) canonical readings, which are commonly classified as *mutawātir* (mass-transmitted) and have garnered significant scholarly attention throughout Islamic history. In this context, the divergent views of two prominent scholars - Ayatollah Abū al-Qāsim al-Khū'ī and Jalāl al-Dīn al-Suyūṭī - present a fertile ground for comparative analysis. This study aims to examine and contrast their respective positions on the *tawātur* of Qur'anic readings, and to analyze the methodological and evidentiary bases each offers for affirming or rejecting *tawātur* in this domain.

Methodology

This research adopts a descriptive-analytical method based on library sources. It first compiles and synthesizes the views of al-Khū'ī and al-Suyūṭī concerning the *tawātur* of Qur'anic readings, then undertakes a comparative analysis of these perspectives from multiple angles. Data have been extracted from primary and authoritative sources in Qur'anic sciences, exegetical literature, and *qirā'āt* studies. The study aims to offer a critical and scholarly examination of these viewpoints and assess their implications across the broader spectrum of Qur'anic sciences.

Findings

The findings reveal that both scholars, despite their differing theological backgrounds, reject the notion of absolute or universal *tawātur* for all Qur'anic readings. Ayatollah al-Khū'ī categorically denies the *tawātur* of Qur'anic readings in general, asserting that many readings have been transmitted through isolated reports (*khabar al-wāḥid*) or reflect the juristic reasoning (*ijtihād*) of individual reciters. He maintains that arguments commonly advanced to support *tawātur* pertain solely to the Qur'anic text (*naṣṣ*) itself, not to its variant readings. Furthermore, he emphasizes that no *ḥadīth* or report reliably demonstrates that variant readings were transmitted from the Prophet Muhammad (ṣ) in a *mutawātir* fashion.

In contrast, al-Suyūṭī, while affirming the *tawātur* of the Seven and Ten readings, introduces specific criteria for deeming a reading valid. According

to him, a reading must (1) conform to Arabic linguistic norms, (2) be consistent with one of the 'Uthmānic codices, and (3) possess a sound chain of transmission. If a reading fails to meet these conditions, it is to be classified as *shādh*dh (irregular) or weak. Al-Suyūṭī therefore upholds *tawātur* for certain readings but under clearly defined linguistic and textual parameters.

This comparative analysis demonstrates that both scholars ultimately reject universal *tawātur*, yet they differ in the criteria they use to validate individual readings. Al-Khū'ī emphasizes the authority of juristic reasoning and the non-epistemic value of solitary reports, while al-Suyūṭī privileges alignment with the 'Uthmānic codices and conformity to Arabic grammar.

Conclusion

A comparative study of the perspectives of al-Khū'ī and al-Suyūṭī on the *tawātur* of Qur'anic readings reveals distinct methodological approaches. Al-Khū'ī categorically rejects the *tawātur* of the Seven readings and contends that most readings are either the result of independent juristic effort or based on isolated reports. He stresses the importance of distinguishing between the *tawātur* of the Qur'anic text itself and the *tawātur* of its variant readings - the former being established, while the latter remains unproven.

Al-Suyūṭī, on the other hand, does affirm the *tawātur* of select readings but imposes stringent conditions, notably their agreement with Arabic grammar and the canonical codices. These divergent viewpoints highlight the need to critically re-examine the standards used to determine the authenticity of Qur'anic readings and to distinguish clearly between the transmission of the Qur'anic text and the transmission of its various modes of recitation.

Ultimately, this study suggests that resolving ongoing debates about the *tawātur* of Qur'anic readings requires a rigorous reassessment of the epistemological foundations of *qirā'āt* validation. It further emphasizes the need for continued scholarly inquiry to establish more precise and methodologically robust criteria for evaluating the authenticity of Qur'anic readings. These insights can contribute meaningfully to Qur'anic pedagogy, exegesis, and the broader field of Islamic textual studies.

تواتر قرائات: تحلیل تطبیقی دیدگاه ابوالقاسم خویی و جلال الدین سیوطی

محمدنظیر عرفانی^۱، و عباس کریمی^۲، و ضامن علی^۳ ✉

۱. استادیار جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران، رایانامه: mna8181@yahoo.com

۲. عضو انجمن علمی قرآن و مستشرقان حوزه علمیه، قم، ایران، رایانامه: abb.karimi.1998@gmail.com

۳. نویسنده مسئول، دانش پژوه دکتری قرآن و علوم، گرایش تربیت، مجتمع آموزش عالی قرآن و حدیث، جامعه المصطفی العالمیه، رایانامه: zaminsajidi678@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۲۷

کلیدواژه‌ها:

تواتر قرائات،

آیت الله خویی،

جلال الدین سیوطی،

قرائات سبعة،

علوم قرآنی.

هدف: این پژوهش با هدف تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های آیت الله ابوالقاسم خویی و جلال الدین سیوطی درباره تواتر قرائات قرآن انجام شده است. اهمیت این موضوع از آن‌جا ناشی می‌شود که بحث تواتر قرائات تأثیر مستقیمی بر اعتبار قرائات سبعة و عشره، و نیز بر مباحث تفسیری، فقهی و آموزشی قرآن دارد.

روش: این تحقیق به روش توصیفی - تحلیلی و بر پایه منابع کتابخانه‌ای صورت گرفته است. نخست، دیدگاه‌های خویی و سیوطی درباره تواتر قرائات گردآوری شد و سپس معیارها و دلایل هر یک به‌طور تطبیقی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. **یافته‌ها:** نتایج نشان می‌دهد که هر دو اندیشمند، تواتر مطلق قرائات را نمی‌پذیرند. خویی معتقد است که هیچ‌یک از قرائات به‌طور متواتر از پیامبر (ص) نقل نشده و اغلب آن‌ها حاصل اجتهاد قاریان یا نقل خبر واحد هستند. وی میان «تواتر متن قرآن» و «تواتر قرائات» تفکیک قائل می‌شود. در مقابل، سیوطی قرائات سبعة (و به‌طور محدود عشره) را متواتر می‌داند، اما تنها در صورتی که با قواعد عربی و مصاحف عثمانی مطابقت داشته و سند معتبر داشته باشند؛ در غیر این صورت، آن‌ها را شاذ یا ضعیف می‌شمارد.

نتیجه‌گیری: بررسی تطبیقی نشان می‌دهد که گرچه هر دو اندیشمند بر عدم تواتر مطلق قرائات اتفاق نظر دارند، اما معیارهایشان برای پذیرش یا رد قرائات متفاوت است. خویی به اصول اجتهاد و خبر واحد تکیه می‌کند، در حالی که سیوطی هماهنگی با مصحف عثمانی و قواعد عربی را معیار اصلی می‌داند. این تفاوت رویکردها اهمیت بازنگری در معیارهای اعتبار قرائات قرآن را آشکار می‌سازد و می‌تواند در رفع شبهات علمی و سامان‌بخشی به مطالعات قرائت‌شناسی مفید باشد.

استناد: عرفانی، محمدنظیر؛ و کریمی، عباس؛ و علی، ضامن (۱۴۰۴). تواتر قرائات: تحلیل تطبیقی دیدگاه ابوالقاسم خویی و جلال الدین سیوطی. *مطالعات قرأت قرآن*، ۱۳ (۲۴)، ۳۳۸-۳۱۳. <https://doi.org/10.22034/qer.2025.13976.1187>

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

قرائات قرآن یکی از مباحث بنیادین و چالش‌برانگیز در علوم قرآنی است که همواره کانون توجه و گفت‌وگو در میان اندیشمندان اسلامی بوده است. این موضوع نه تنها در حیطه علوم قرآنی، بلکه در عرصه‌های فقه، کلام و حتی حوزه‌های اجتماعی نیز تأثیرگذار بوده است. با گسترش پژوهش‌های قرآنی و نیاز روزافزون به بازخوانی متون مقدس در جهان معاصر، بررسی اعتبار و تواتر قرائات، به‌ویژه قرائات سبعة و عشره، به یکی از محورهای محوری مباحث نوپدید قرآنی تبدیل شده است. طی سال‌های اخیر، با فزونی دسترسی به منابع و نقدهای علمی نوین، ضرورت بازنگری در مبانی نظری و تاریخی قرائات، بیش از پیش احساس می‌گردد.

ضرورت پرداختن به مسئله تواتر قرائات از چند منظر قابل تبیین است: نخست آن‌که در مطالعات پیشین، غالباً تواتر قرائات سبعة یا عشره به‌عنوان امری پذیرفته‌شده تلقی می‌شد، در حالی که برخی اندیشمندان معاصر و متقدم، به‌ویژه آیت‌الله خویی و جلال‌الدین سیوطی، نقدهای جدی بر این تلقی وارد کرده‌اند. دوم آن‌که اختلاف‌نظرهای موجود میان علمای شیعه و اهل سنت درباره حدود و معیارهای تواتر، نشان از لزوم بازنگری علمی و روشمند در این حوزه دارد. افزون بر آن، نتایج پذیرش یا رد تواتر قرائات، پیامدهای قابل توجهی در حوزه‌های فقه، تفسیر و تعلیم قرآن در پی خواهد داشت؛ ازاین‌رو، بررسی دوباره این مسئله بر پایه منابع اصیل و شواهد متقن، ضرورتی انکارناپذیر است.

اهمیت نظری این پژوهش در شفاف‌سازی مبانی و معیارهای اعتبار قرائات قرآن و بازخوانی انتقادی دیدگاه‌های رایج نهفته است؛ و از بُعد کاربردی، می‌تواند بر شیوه‌های آموزش قرآن، تدوین متون دینی و همچنین همگرایی یا واگرایی دیدگاه‌های فِرَق اسلامی تأثیرگذار باشد. تبیین دقیق معیارهای تواتر، امکان جداسازی قرائات معتبر از قرائات شاذ را فراهم ساخته و به مدرسان و پژوهشگران قرآن‌یاری می‌رساند تا با رویکردی علمی‌تر به تفسیر و تعلیم بپردازند. همچنین، این مسئله می‌تواند در تقریب دیدگاه‌های اسلامی و کاهش سوءبرداشت‌ها در زمینه قرائات مؤثر واقع شود.

مسئله اصلی مقاله حاضر، تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های ابوالقاسم خویی و جلال‌الدین سیوطی درباره تواتر قرائات قرآن است. پرسش محوری آن است که این دو اندیشمند، تواتر قرائات سبعة را چگونه تحلیل می‌کنند و چه معیارهایی را برای صحت و اعتبار قرائات‌ها معتبر می‌دانند. اهداف فرعی پژوهش عبارت‌اند از:

- تبیین مبانی نظری تواتر در آثار خویی و سیوطی

- بررسی معیارهای صحت و اعتبار قرائات از منظر این دو اندیشمند

- ارائه راهکارهایی جهت بازنگری در مبانی اعتبار قرائات قرآن در پرتو یافته‌های این پژوهش
ساختار مقاله به گونه‌ای تنظیم شده است که در بخش نخست، مفاهیم کلیدی و پیشینه تاریخی مسئله تواتر قرائات در منابع اسلامی بررسی می‌شود. سپس دیدگاه ابوالقاسم خویی و مستندات وی در رد تواتر قرائات سبعة تحلیل می‌گردد. در ادامه، دیدگاه جلال الدین سیوطی درباره تواتر قرائات و نقدهای مطرح شده در این خصوص، به تفصیل تبیین خواهد شد.

ادبیات نظری: بحث تواتر قرائات قرآن از جمله موضوعات اساسی و دیرپای علوم قرآنی است که همواره میان اندیشمندان مسلمان، به ویژه علمای شیعه و اهل سنت، مورد توجه و مناقشه قرار داشته است. تواتر، در اصطلاح علوم حدیث و علوم قرآن، به خبری اطلاق می‌شود که در هر طبقه از سلسله راویان، تعداد ناقلان آن به حدی باشد که تبانی آن‌ها بر کذب، عادتاً محال شمرده شود و از این رو، موجب یقین گردد (بر پایه دیدگاه‌هایی از شهید ثانی، شیخ بهایی، و فخر رازی). در مقابل آن، خبر واحد قرار دارد که ناقلانش به حد تواتر نمی‌رسند و موجب علم و یقین نمی‌شوند.

در حوزه قرائات، تواتر به معنای نقل متوالی و گسترده قرائات از سوی طبقات مختلف قاریان تا زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است؛ به گونه‌ای که احتمال جعل یا خطا در آن نقل‌ها منتفی باشد. همین تعریف، مبنای اصلی برای سنجش اعتبار قرائات گوناگون قرآن قرار گرفته است. در میان اهل سنت، غالباً بر تواتر قرائات سبعة یا عشره تأکید شده است.

جلال الدین سیوطی، با استناد به نظر ابن جزری، سه شرط را برای صحت یک قرائت معتبر می‌داند: مطابقت با قواعد زبان عربی، انطباق با یکی از مصاحف عثمانی (ولو به احتمال)، و برخورداری از سند صحیح. بر این اساس، قرائتی که این شروط را دارا باشد معتبر شمرده می‌شود؛ در غیر این صورت، آن قرائت شاذ یا ضعیف تلقی خواهد شد. سیوطی در آثار خود، ضمن اذعان به شهرت و پذیرش عمومی قرائات سبعة، تواتر مطلق تمام آن‌ها را نمی‌پذیرد و بر این باور است که تنها برخی از این قرائات به حد تواتر رسیده‌اند.

در نقطه مقابل، آیت الله خویی، از برجسته‌ترین علمای شیعه، به صراحت تواتر قرائات سبعة را نفی کرده و معتقد است که بسیاری از این قرائات یا بر اجتهاد قاریان استوارند یا از طریق خبر واحد نقل شده‌اند. از دیدگاه وی، دلایل مطرح شده برای اثبات تواتر قرائات، صرفاً اثبات کننده تواتر متن قرآن هستند، نه تواتر قرائات گوناگون آن. از این رو، باید میان تواتر قرآن و تواتر قرائات تفاوت قائل شد.

چارچوب مفهومی مقاله: چارچوب نظری مقاله حاضر بر تحلیل تطبیقی دو رویکرد برجسته در علوم قرآنی مبتنی است: نخست، رویکرد اهل سنت با تمرکز بر جلال‌الدین سیوطی، که بر پذیرش مشروط تواتر قرائات، بر پایه سه معیار اصلی و تأکید بر شهرت قرائات سبعة استوار است؛ و دوم، رویکرد شیعه با تمرکز بر آیت‌الله خویی، که با رد تواتر مطلق قرائات، تفکیک میان تواتر قرآن و تواتر قرائات و نقد مبانی نظری اهل سنت، چارچوبی متفاوت را ترسیم می‌کند. این چارچوب تطبیقی، زمینه‌ساز مقایسه دقیق و نقد علمی دیدگاه‌هاست و به روشن‌سازی نقاط اشتراک و افتراق بنیادین میان دو جریان اصلی علوم قرآنی یاری می‌رساند.

پیشینه پژوهش: در دهه‌های اخیر، پژوهش‌های متعددی با محوریت بررسی اعتبار و تواتر قرائات قرآن صورت گرفته که هر یک از زاویه‌ای خاص به این موضوع پرداخته‌اند. بخش عمده‌ای از این مطالعات بر تحلیل انتقادی دیدگاه‌های علمای شیعه و اهل سنت درباره میزان تواتر قرائات سبعة و معیارهای صحت قرائات تمرکز داشته‌اند.

برای نمونه، پژوهش محمدی و همکاران (۱۳۹۹) با رویکرد تحلیلی-مقایسه‌ای، به بررسی معیارهای اعتبار قرائات در دو مکتب اصلی اسلامی پرداخته و نتیجه گرفته‌اند که اهل سنت بیشتر بر شهرت و نقل متواتر تأکید دارند، در حالی که اندیشمندان شیعه، به صحت سند و اجتهاد قاریان اهمیت بیشتری می‌دهند. در پژوهشی دیگر، محمدی و همکاران (۱۴۰۱) همین تحلیل را بسط داده‌اند.

همچنین قاسم‌نژاد (۱۴۰۱) با روش توصیفی-تحلیلی، ضمن نقد دیدگاه‌های معاصر درباره تواتر قرائات، بر این باور است که از قرن اول تا پنجم، مسئله جواز قرائات معروف مطرح بوده و از قرن ششم به بعد، بحث تواتر قرائات وارد ادبیات علمی شده، و از قرن یازدهم، نظر غالب میان اندیشمندان شیعه بر انکار تواتر قرائات قرار گرفته است. وی همچنین نشان داده است که بسیاری از قرائات رایج، فاقد شرایط تواتر هستند و برخی از آن‌ها صرفاً بر پایه خبر واحد یا اجتهاد قاریان شکل گرفته‌اند.

رخسندگان (۱۳۹۸) نیز در پژوهشی کتابخانه‌ای، آثار فقهی و تفسیری پذیرش یا رد تواتر قرائات را بررسی کرده و تأکید نموده است که این مسئله می‌تواند بر برداشت‌های فقهی مؤثر باشد؛ به گونه‌ای که در فقه اهل سنت، اختلاف قرائت در مواردی موجب اختلاف فتوی شده، اما در فقه شیعه، با وجود آن که می‌توانست اختلاف قرائت تأثیرگذار باشد، به واسطه وجود روایات اهل بیت (علیهم‌السلام)، هیچ موردی یافت نشده که اختلاف قرائت منجر به اختلاف فتوا شده باشد.

در پژوهشی دیگر، فاکر و حسینی (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «هستی و چیستی قرائت الناس با تأکید بر بررسی سندی و دلالی» و با رویکردی توصیفی-انتقادی، دیدگاه علمای شیعه در باب قرائات متواتر را چنین بیان کرده‌اند که عموم آنان، اعم از متقدمان و متأخران، یا بر متواتر بودن قرائت‌های معتبر تأکید کرده‌اند یا دست کم بر صحت و وثاقت قرائت‌های قراء سبعة اذعان داشته‌اند. حتی اندیشمندانی که در تواتر قرائات تردید داشته‌اند، در حوزه‌هایی چون تلاوت نماز، قرائت قرآن و برخی احکام شرعی، به قرائت‌های هفتگانه عمل کرده‌اند.

در همین زمینه، امینی تهرانی و نصیرالمهدی (۱۴۰۱) نیز با تمرکز بر دیدگاه علامه طباطبائی، یکی از عوامل رد اعتبار برخی قرائات را فقدان تواتر دانسته‌اند.

روش تحقیق: این پژوهش در زمره تحقیقات بنیادی قرار می‌گیرد؛ چرا که هدف اصلی آن، بررسی و تحلیل نظریه‌های موجود درباره تواتر قرائات قرآن از منظر دو اندیشمند برجسته، یعنی ابوالقاسم خویی و جلال‌الدین سیوطی، و نقد مبانی نظری این دیدگاه‌هاست. تمرکز اصلی تحقیق، بر توسعه دانش نظری و نقد رویکردهای علمی در حوزه علوم قرآنی است و کمتر به کاربرد مستقیم یافته‌ها در حل مسائل عملی می‌پردازد.

روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر رویکرد کیفی است. گردآوری داده‌ها از طریق روش کتابخانه‌ای انجام شده و در این راستا، منابع دست‌اول و دوم نظیر کتب تفسیری، آثار قرائت‌پژوهی، مقالات علمی و منابع تاریخی، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌اند. فرایند تحلیل داده‌ها به صورت تطبیقی و انتقادی صورت گرفته تا تفاوت‌ها و شباهت‌های دیدگاه‌های خویی و سیوطی درباره تواتر قرائات آشکار شود.

این مقاله از دو جهت واجد نوآوری است: اولاً، تطبیق و مقایسه نظام‌مند دیدگاه‌های دو متفکر برجسته از دو مکتب اصلی اسلامی (شیعه و اهل سنت) درباره تواتر قرائات، که کمتر در آثار پیشین به صورت تحلیلی و تطبیقی انجام شده است. ثانیاً، نقد و تحلیل مبانی استدلالی هر دو دیدگاه بر پایه منابع اصلی، با تأکید بر تحلیل انتقادی، نه صرفاً نقل اقوال یا جمع‌بندی دیدگاه‌ها.

الف. مفهوم‌شناسی

۱. تواتر

تواتر از مفاهیم بنیادین در علوم قرآنی و حدیث به شمار می‌رود و به نقل پی‌درپی و گسترده‌ی یک خبر یا متن توسط گروهی بسیار پرشمار اطلاق می‌شود، به گونه‌ای که تبانی آنان بر دروغ عادتاً محال باشد و در نتیجه، یقین به صحت مضمون حاصل گردد (ضامن علی، ۱۴۰۳).

از منظر واژه‌شناسی، ریشه «و-ت-ر» بر پیوستگی و تکرار با فواصل اندک دلالت دارد، به گونه‌ای که حلقه‌های زنجیره‌ی ناقلان با فاصله کم یا به صورت متوالی در پی هم قرار گیرند. ابن منظور در لسان العرب و راغب اصفهانی، هر دو، بر عنصر تنابع و پیوستگی در مفهوم تواتر تأکید می‌کنند و تصریح دارند که در صورت وجود فواصل طولانی میان نقل‌ها، اطلاق تواتر صحیح نخواهد بود.

در اصطلاح، تواتر به خبری گفته می‌شود که ناقلان آن در هر طبقه سند چنان پرتعداد باشند که امکان تبانی آنان بر کذب، در شرایط عادی، منتفی باشد. استمرار این کثرت در تمام طبقات سند تا منبع اصلی (نظیر پیامبر اسلام) از شروط اساسی تلقی یک خبر به عنوان متواتر است. شهید ثانی و شیخ بهایی نیز به صراحت بر این نکته تأکید کرده‌اند که تواتر، زمانی تحقق می‌یابد که در هر طبقه، کثرت ناقلان به اندازه‌ای باشد که احتمال جعل و دروغ‌پردازی منتفی گردد؛ از این رو، خبر متواتر به تنهایی موجب یقین می‌شود.

در مباحث قرآنی، واژه تواتر بیشتر در موضوع «تواتر قرائات» اهمیت می‌یابد. در این زمینه، مقصود از تواتر، نقل پیوسته و گسترده هفت یا ده قرائت مشهور قرآن توسط قاریان در تمام طبقات، بدون انقطاع و با کثرتی است که هرگونه احتمال خطا یا جعل را از بین ببرد. با این حال، بررسی انتقادی آرای اندیشمندان نشان می‌دهد که تحقق این شرط در مورد قرائات سبعة محل اختلاف جدی است.

برخی از علمای اهل سنت چون قاضی بلقینی، قسطلانی و ابوحیان اندلسی بر تواتر قرائات سبعة باور دارند و آن‌ها را یقینی و غیرقابل خدشه می‌دانند (زرقانی، ۱۳۸۵: ۴۳۳). در مقابل، دانشمندانی چون زرکشی، ابوشامه و ابن جزری، با تحلیل دقیق زنجیره اسناد، تصریح کرده‌اند که تواتر قرائات سبعة صرفاً تا ائمه قراء محقق است و انتقال این قرائات از پیامبر اکرم ﷺ عمدتاً از طریق خبر واحد صورت گرفته، نه تواتر.

در میان عالمان شیعه نیز دیدگاه غالب آن است که قرائات سبعة متواتر نیستند و بیشتر آن‌ها یا مبتنی بر اجتهاد قاریانند یا از طریق نقل خبر واحد گزارش شده‌اند. آیت‌الله خویی، با نقد مبانی اثبات تواتر، تأکید می‌کند که دلایل ارائه‌شده صرفاً تواتر اصل متن قرآن را اثبات می‌کنند، نه تواتر قرائات گوناگون آن؛ بنابراین، باید میان «تواتر قرآن» و «تواتر قرائات» تمایز قائل شد. او تصریح دارد که قرائات سبعة یا حاصل اجتهاد قاریانند یا از طریق خبر واحد نقل شده‌اند، و این دیدگاه را شماری از محققان اهل سنت نیز پذیرفته‌اند.

در منابع روایی شیعه نیز تصریح شده است که اختلاف قرائات ناشی از تفاوت نقل راویان است، نه تفاوت در وحی. از جمله، امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «إِنَّ الْقُرْآنَ وَاحِدٌ نَزَلَ مِنْ عِنْدِ وَاحِدٍ، وَلَكِنَّ الْاِخْتِلَافَ يَجِيءُ مِنْ قَبْلِ الرِّوَاةِ» (کلینی، ۱۳۶۳: ۶۳۱/۲). همچنین، امام علی علیه السلام و دیگر ائمه اهل بیت علیهم السلام با پذیرش مصحف رایج، هیچ‌گونه مخالفتی با قرائت غالب ابراز نکرده‌اند و شیعیان را به پیروی از همان قرائت فرا خوانده‌اند (نوری، ۱۴۰۸: ۲۲۶/۴).

تواتر، در تعریف نهایی خود، بر سه رکن اساسی استوار است: ۱. پیوستگی و تداوم سند از آخرین راوی تا منبع اصلی، بدون انقطاع یا خلأ سندی؛ ۲. کثرت ناقلان در هر طبقه سند به‌گونه‌ای که احتمال تبانی بر دروغ عادتاً منتفی باشد؛ ۳. استمرار این کثرت و پیوستگی در تمام طبقات سند تا منبع اولیه.

هرگونه تسامح یا خلل در این ارکان، موجب خروج خبر از حوزه تواتر و ورود آن به قلمرو اخبار آحاد می‌شود که فاقد حجیت قطعی‌اند. از این رو، تواتر مفهومی است که به یقین‌آوری و اعتبار قطعی خبر دلالت دارد، مشروط به آن که هر سه شرط یادشده در نقل آن رعایت شده باشد.

در نهایت، مفهوم تواتر در حوزه علوم قرآنی و حدیث، چه از منظر لغوی و چه اصطلاحی، بر نقل متوالی، پیوسته و گسترده مبتنی است؛ اما تحقق عینی این تعریف در خصوص قرائات سبعة، محل مناقشه جدی است و اجماعی قطعی درباره آن وجود ندارد. این مسئله، ضرورت تحلیل دقیق اسناد قرائات و تمایز میان تواتر قرآن و تواتر قرائات را برجسته‌تر می‌سازد (زرقرانی، ۱۳۸۵: ۴۲۸).

۲. قرائات

قرائات و مفهوم‌شناسی آن «قرائات» جمع «قرائت» است که در منابع لغوی و تفسیری، سه معنا برای آن ذکر شده است:

۱. جمع کردن: مانند «قَرَأْتُ الْمَاءَ فِي الْمِقْرَةِ» به معنای جمع کردن آب در حوض (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱/۱۲۸). بر همین اساس، چون قاری در هنگام قرائت، حروف و کلمات را کنار هم می‌نشد، واژه «قرائت» به عمل خواندن قرآن اطلاق شده است.

۲. خواندن و تلاوت کردن: فعل «قرأ» در میان عرب پیش از اسلام، به معنای «تلا» یعنی خواندن به کار می‌رفته است (صالح، ۱۳۷۲: ۱۹).

۳. خواندن همراه با فهم: در زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و صحابه، «قرائت» صرفاً خواندن صوتی نبود، بلکه همراه با فهم معنای آیات انجام می‌گرفت.

در اصطلاح، «قرائت» به معنای بازخوانی الفاظ قرآن است، همان گونه که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله آن‌ها را تلفظ فرموده یا در حضور ایشان تلفظ شده و مورد تأیید (تقریر) قرار گرفته است؛ خواه یک قرائت باشد یا قرائات متعدد (فضلی، ۱۴۰۵: ۸۱).

واژه «قرائات» به اختلاف در الفاظ وحی نازل شده از منظر نوشتار یا تلفظ (هم‌چون تخفیف، تشدید، اماله، و مانند آن) اطلاق می‌شود؛ اختلافاتی که ناشی از نقل قاریان بوده است (زرکشی، ۱۴۲۲: ۱/۴۶۵).

آیت‌الله معرفت نیز قرائات قرآن را «صورت‌های مختلف کلام الهی از منظر نحوه خواندن» تعریف کرده است (معرفت، ۱۴۱۵: ۱۰/۲).

ب. دیدگاه آیت‌الله خویی

آیت‌الله خویی از جمله عالمان برجسته‌ای است که صراحتاً تواتر قرائات قرآن را مردود می‌داند. از منظر ایشان، موانعی جدی برای پذیرش تواتر قرائات از رسول خدا صلی الله علیه و آله وجود دارد. وی تصریح می‌کند: «المعروف عند الشيعة الإمامية أنها غير متواترة، بل القراءات بين ما هو اجتهاد من القارئ و بين ما هو منقول بخبر الواحد، وقد اختار هذا القول جماعة من المحققين من أهل

السنة» (خویی، ۱۴۰۸، ۱/۱۲۳)؛ یعنی: آنچه نزد شیعه امامیه شهرت دارد، آن است که قرائات قرآن متواتر نیستند، بلکه برخی از آن‌ها مبتنی بر اجتهاد قاریان‌اند و برخی دیگر از طریق خبر واحد نقل شده‌اند. این دیدگاه را گروهی از محققان اهل سنت نیز پذیرفته‌اند.

۱. تحلیل دیدگاه آیت‌الله خویی در رد تواتر قرائات

یک. مقصود از تواتر

تواتر قرائات تنها در صورتی قابل اثبات است که زنجیرهٔ سند قراء در تمام طبقات، از قاریان تا پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، چنان گسترده و پیوسته باشد که احتمال تبانی ناقلان بر کذب، به کلی منتفی گردد. با این حال، چنین ادعایی از سوی هیچ‌یک از فرق شیعه یا اهل سنت به صورت مستند مطرح نشده، چرا که اغلب قرائات از طریق خبر واحد به ما رسیده‌اند.

در این باره زرکشی تصریح می‌کند: «و التحقيق أن التواتر في القراءات إنما هو من الأئمة السبعة، أما تواترها عن النبي صلى الله عليه وسلم ففيه نظر، لأن أسانيد هذه القراءات موجودة في كتب القراءة، وكلها عن النبي صلى الله عليه وسلم من طريق الآحاد لا من طريق التواتر» (زرکشی، ۱۴۲۲: ۱/۴۶۶).

بنابراین، حتی در صورت تسامح و پذیرش تواتر قرائات از زمان قاریان تا به امروز، باز هم شروط کامل تواتر فراهم نیست؛ چرا که این قرائات از زمان قاریان تا پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، به صورت متواتر نقل نشده‌اند. و اگر با اغماض، وجود تواتر در تمام این طبقات را نیز بپذیریم، باز هم با خلایبی جدی مواجه‌ایم: زنجیرهٔ تواتر در طبقهٔ قاری (شخص منتسب به قرائت خاص) متوقف شده و پیوستگی لازم برای تحقق تواتر، در این بخش گسسته است.

در نتیجه، مطابق با تحلیل آیت‌الله خویی، نه تنها ادعای تواتر قرائات، بلکه حتی شواهد تاریخی و سندی نیز آن را پشتیبانی نمی‌کنند.

دو. فقدان سند معتبر در برخی قرائات

نکته‌ای اساسی که در نقد تواتر قرائات باید بدان اشاره کرد آن است که بسیاری از قرائات رایج، فاقد سند معتبر قرائت‌اند؛ چه رسد به آن که بتوان برای آن‌ها ادعای تواتر داشت. بخش قابل توجهی

از این قرائات، حاصل اجتهاد فردی قاریان و مبتنی بر نظر شخصی آنان است و به نقل مستند یا روایت متصل، تکیه ندارد. بنابراین، اساساً امکان اثبات تواتر قرائات سبعة زیر سؤال می‌رود؛ چرا که در زمان هر یک از قاریان هفتگانه، ناقل آن قرائت صرفاً خود قاری بوده است، نه جمعی از راویان دیگر. در نتیجه، حتی اگر تواتر در طبقات پیش و پس از آن‌ها پذیرفته شود، حلقه انتقال در طبقه خود قاری گسسته خواهد بود و تواتر تحقق نخواهد یافت.

از همین رو است که هر یک از قرائات سبعة به قاری مشخصی منسوب‌اند و در واقع، ماهیتی شخصی و انفرادی دارند. کتاب ارزشمند التمهید با استناد به منابع اهل سنت، به مشکلات سندی برخی از این قرائات پرداخته است. برای نمونه، نزدیک‌ترین قاری به عهد صحابه، یعنی عبدالله بن عامر یحصی، فاقد سند متصلی است که قرائت او را به یکی از صحابه ویده قرآن پیوند دهد. ابن جزری در نقل اسناد این قاری، قول ضعیفی را ذکر می‌کند که مطابق آن، ابن عامر قرائت خود را بر مغیره بن ابی شهاب مخزومی عرضه کرده و او نیز آن را از عثمان بن عفان و نهایتاً از پیامبر اسلام ﷺ گرفته است. اما در ادامه، خود ابن جزری از برخی نقل‌ها یاد می‌کند که اساساً مشخص نیست ابن عامر قرائت را بر چه کسی عرضه کرده است.

این پرسش به‌درستی از سوی آیت‌الله خویی مطرح شده که: «اصلاً مغیره بن ابی شهاب مخزومی کیست که ابن عامر قرائت را بر او عرضه کرده باشد؟ چگونه می‌توان اثبات کرد که مغیره قرائت را از عثمان اخذ کرده است؟ این زنجیره ساختگی چگونه تأیید می‌شود؟ عثمان چه زمانی عهده‌دار تعلیم قرائت به مردم بوده؟ آیا در دوران خلافت متزلزل خود، یا پیش از آن؟ و اساساً چه کسی عثمان را به عنوان شیخ قراء یا مرجع تعلیم قرائت تعیین کرده است؛ در زمان حیات رسول خدا ﷺ یا پس از وفات ایشان؟» (معرفت، ۱۴۱۵: ۶۴/۲).

این مجموعه ابهامات نشان می‌دهد که نه تنها سند برخی قرائات معتبر نیست، بلکه ادعای تواتر در این موارد، از بنیان متزلزل است و نیازمند بازنگری جدی است.

سه. مخالفت بزرگان با قراء و قرائت آنان

در صورت پذیرش احتمال تواتر قرائات سبعة، این پرسش اساسی مطرح می‌شود که چگونه ممکن است یک مسلمان با قرائتی که به‌صورت متواتر از پیامبر اکرم ﷺ نقل شده، مخالفت ورزد؟ از همین رو، مخالفت برخی بزرگان پیشین با برخی قرائات معروف، نشانه‌ای روشن از عدم تواتر آن‌هاست.

برای نمونه، احمد بن حنبل و ابن قتیبه دینوری - از جمله عالمان برجسته سده‌های نخست - با بسیاری از قرائات شناخته‌شده مخالفت ورزیده‌اند و در آثار خود، مواردی از خطا یا ضعف در قرائات مشهور را برشمرده‌اند (اصغریور، ۱۳۹۰: ۸۰).

امام احمد بن حنبل به‌ویژه با قرائت حمزه مخالفت جدی داشت و حتی از اقامه نماز پشت سر امامی که سوره‌ها را به قرائت حمزه تلاوت می‌کرد، ابا می‌ورزید. حال اگر قرائت حمزه - به‌عنوان یکی از قرائات سبعة - واقعاً به‌صورت متواتر از پیامبر ﷺ نقل شده بود، چگونه ممکن بود چنین مخالفتی از سوی احمد بن حنبل ابراز شود؟

از جمله نقل قول‌های معنادار در این زمینه، عبارت‌اند از:

- ابوبکر بن عیاش می‌گفت: «از نظر ما، قرائت حمزه بدعت است».
- ابن‌درید اظهار می‌داشت: «دوست داشتم قرائت حمزه را در کوفه ممنوع کنم».
- ابن‌المهدی گفته است: «اگر قدرت داشتم، بدن کسانی را که قرآن را مطابق قرائت حمزه می‌خوانند، داغ می‌کردم».

- ظیزید بن هارون نیز نسبت به این قرائت، اظهار کراهت شدید کرده است (معرفت؛

(۱۳۸۱: ۱۹۷)

چهار. عدم تصریح پیشگوسنان قرائات به تواتر آن

۱. ابوشامه، از علمای برجسته اهل سنت، تصریح می‌کند: «ما از کسانی نیستیم که به تواتر تمام الفاظ مختلف میان قراء ملتزم باشیم. بلکه قرائات به دو دسته متواتر و غیر متواتر تقسیم می‌شوند؛ و این امر برای کسی که منصفانه و با شناخت کافی قرائات و طرق نقل آن‌ها را بررسی کند، آشکار است» (معرفت، ۱۴۱۵: ۴۹/۲).

۲. زرکشی نیز در همین زمینه می‌گوید: «تحقیق آن است که تواتر قرائات تنها تا ائمه سبعة ثابت است؛ اما تواتر آن‌ها از پیامبر اکرم ﷺ، محل تردید است» (زرکشی، ۱۴۲۲: ۴۶۶/۱).

۳. آیت‌الله خویی خاطر نشان می‌سازد که هیچ‌یک از ائمه اصولیون به‌صراحت بر تواتر قرائات تصریح نکرده‌اند. برخی علما نیز با پذیرش تواتر قرائات از ائمه سبعة، به نقل‌های موجود در کتب قرائت استناد کرده‌اند، در حالی که این نقل‌ها در واقع از نوع اخبار آحادند، نه متواتر (خویی، ۱۴۰۸: ۱۵۴).

۴. بسیاری از دانشمندان فریقین، قرائات مشهور - به‌ویژه قرائات سبعة - را متواتر می‌دانند، اما عمده استناد ایشان به کلام ابن جزری است. او در کتاب منجد المقرئین و مرشد الطالبین، شروط تواتر را مطرح می‌کند؛ با این حال، در اثر دیگر خود النشر، معیار تواتر را کنار می‌گذارد و صحت سند را ملاک اعتبار قرائت می‌داند. وی می‌نویسد: «کل قراءة وافقت العربية ولو بوجه، ووافقت أحد المصاحف العثمانية ولو احتمالاً، وصح سندها، فهي القراءة الصحيحة التي لا يجوز ردها ولا يحل إنكارها» (ابن جزری، بی‌تا، ۹/۱). یعنی: هر قرائتی که - ولو به یکی از وجوه - با قواعد زبان عربی و نیز با یکی از مصاحف عثمانی (ولو به شکل محتمل) مطابقت داشته باشد و سند آن صحیح باشد، قرائتی معتبر است که انکار و رد آن جایز نیست.

ابن جزری سپس با صراحت اعلام می‌کند: «و لقد كُنْتُ قَبْلُ أَجْتَحُّ إِلَى هَذَا الْقَوْلِ، ثُمَّ ظَهَرَ فسادُهُ»؛ یعنی: من پیش‌تر به این دیدگاه متمایل بودم، اما بطلان آن برایم آشکار شد (همان، ۱۳).

۵. آیت‌الله خویی به نقل از شماری از متأخرین می‌نویسد که برخی اصولیون به تواتر هر یک از قرائات سبعة و حتی عشره قائل‌اند؛ در حالی که این ادعا فاقد پشتوانه علمی است. وی ادامه می‌دهد: گروهی از قراء ادعا کرده‌اند که این قرائات هم متواترند و هم به‌صورت خبر واحد نقل شده‌اند، در حالی که هیچ‌یک از ایشان به صراحت تواتر قرائات سبعة - چه رسد به قرائات عشره - اشاره نکرده‌اند. این در حالی است که ادعای تواتر همه قرائات، سخن برخی از اصولیون است و در واقع اهل فن بیش از ایشان به زوایای این مسئله اشراف دارند (خویی، ۱۴۰۸: ۱۵۴).

۶. خویی در ادامه، دیدگاه برخی صاحب‌نظران قرآنی از جمله شیخ محمد سعید الغریانی را نقل می‌کند؛ کسی که حتی در مورد قرائات سبعة نیز تواتر را نمی‌پذیرد و معتقد است این قرائات مشتمل بر شذوذاتی‌اند که نمونه‌هایی از آن قابل شناسایی است (همان).

پنج. آحادی بودن اسناد قرائات

حتی در فرض ثبوت سلسله اسناد هر یک از قراء سبعة تا یکی از صحابه، باز هم این زنجیره‌ها از نوع خبر آحاد محسوب می‌شوند و به‌دلیل نداشتن شرایط لازم برای تحقق تواتر، از شمول خبر متواتر خارج‌اند. برای نمونه، ابن‌کثیر - که از قراء نزدیک به عصر صحابه است - تنها دو راوی برای نقل قرائت او ذکر شده‌اند: ابوعبدالرحمن سلمی و زر بن حبیش. کسائی - که دورترین قاری نسبت به عصر صحابه محسوب می‌شود - سه راوی دارد: حمزه بن حبیب، عیسی بن عمر، و محمد بن ابی لیلی. آیا می‌توان با دو یا سه طریق در طی قرون طولانی، ادعای تحقق تواتر کرد؟

هرچند برای برخی قراء دیگر چون نافع پنج راوی، حمزه هفت راوی و ابوعمر و دوازده راوی ذکر شده‌اند، اما این تعداد نیز در اصطلاح علم حدیث در حد آحاد شمرده می‌شوند و کفایت برای ایجاد یقین حاصل از تواتر ندارند (معرفت، ۱۴۱۵: ۶۵/۲).

شش. احتجاج قراء بر صحت قرائت‌های خود

از دیگر نشانه‌های مهم عدم تواتر قرائات، وجود روایات متعددی است که حاکی از احتجاج و استدلال قراء برای اثبات صحت قرائت خاص خود در برابر قرائات دیگر است. این نوع استدلال‌ورزی، مؤید آن است که قرائت‌ها مبتنی بر اجتهاد شخصی بوده‌اند و نه مبتنی بر تواتر یقینی؛ چرا که در صورت تواتر، نیازی به احتجاج و دفاع شخصی از قرائت وجود نداشت.

۲. ملاک تواتر از منظر فریقین

در نگاه علمای امامیه، یکی از ارکان اساسی برای پذیرش خبر متواتر، کثرت راویان در هر طبقه است؛ به گونه‌ای که اجتماع آن‌ها بر دروغ‌گویی به طور عادی محال باشد. اما در تعریف اهل سنت از خبر متواتر، به‌ویژه نزد ابن جزری، اختلافاتی دیده می‌شود.

ابن جزری در تعریف خود می‌نویسد: «و نَعْنِي بالتواتر ما رواه جماعة عن جماعة كذا إلى منتهاه، ليفيد العلم من غير تعيين عدد؛ هذا هو الصحيح. و قول من قال إن القراءات المتواترة لا حصر لها، إن أراد في زماننا فغير صحيح، لأنه لا توجد اليوم قراءات متواترة وراء العشر، وإن أراد في الصدر الأول فيحتمل إن شاء الله» (ابن جزری، ۱۴۰۰: ۳۷).

وی تواتر را نوعی نقل جمع از جمع می‌داند که بدون الزام به عدد مشخص، علم‌آور باشد. با این حال، اذعان می‌کند که در عصر حاضر، هیچ قرائت متواتری جز قرائات عشره وجود ندارد و اگر هم در قرون نخست ادعای تواتر وجود داشته، صرفاً در حد احتمال است.

قسطلانی نیز در لطائف تعداد راویان را محل اختلاف می‌داند؛ گاه شش، گاه دوازده، بیست، چهل یا حتی هفتاد نفر ذکر شده‌اند (قسطلانی، ۲۰۱۴، ص ۶۹). وی با این حال می‌گوید: وجود اسناد آحاد لطمه‌ای به تواتر وارد نمی‌سازد. او برای این ادعا مثال می‌زند: «اخبرني فلان عن فلان أنه رأى مدينة سمرقند»، در حالی که علم به وجود سمرقند به صورت متواتر به فرد رسیده است؛ پس ذکر سند آحاد در این مثال، اصل تواتر را مخدوش نمی‌سازد (همان، ۷۸).

اما این استدلال از منظر تحلیل عقلانی و روشی قابل قبول نیست. زیرا در معیارهای علمی، هر روایتی که با شمار اندک راویان نقل شود، در زمره خبر واحد قرار می‌گیرد و فاقد حجیت قطعی است. این اصل که خبر واحد تا چه اندازه‌ای می‌تواند معتبر باشد، مسئله‌ای جداست؛ اما آنچه مسلم است آن‌که وجود چنین اسنادی، کفایت برای ادعای تواتر قرائات نمی‌کند و همچنان باید آن‌ها را در ردیف آحاد شمرد که یقین‌آور نخواهند بود.

ج. دیدگاه جلال الدین سیوطی

سیوطی در کتاب الاتقان فی علوم القرآن به موضوع تواتر قرائات قرآن پرداخته و قرائات متواتر را قرائاتی می‌داند که از طریق اسناد معتبر و متعدد از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل شده و به حد تواتر رسیده‌اند. او قرائات سبعة (و در برخی موارد قرائات عشره) را در زمره قرائات متواتر می‌داند و در این باره می‌نویسد: «قرائت به سه دسته تقسیم می‌شود: متواتر، که همان قرائات هفت‌گانه مشهور است؛ آحاد، شامل سه قرائت دیگر که مجموعاً قرائات ده‌گانه را تشکیل می‌دهند - و نیز قرائات صحابه که به این بخش ملحق می‌گردد؛ و شاذ، که شامل قرائات تابعین نظیر اعمش، یحیی بن وثاب، ابن جبیر و امثال آن‌هاست. با این حال، این تقسیم‌بندی محل بحث و تأمل است» (سیوطی، ۱۴۲۱: ۲۵۳/۱).

سیوطی در نهایت، نظر ابن جزری را ترجیح داده و او را برجسته‌ترین صاحب‌نظر در این زمینه معرفی می‌کند. وی در تأیید سخن ابن جزری، چنین می‌نویسد: «بهترین کسی که در این موضوع سخن گفته، امام قزّاء در زمان خود و استاد اساتید ما، ابوالخیر ابن جزری است. او در ابتدای کتاب النشر چنین آورده است: «هر قرائتی که با زبان عربی - ولو از یک وجه - هماهنگ باشد، و با یکی از مصاحف عثمانی - ولو به احتمال - سازگار باشد، و سند آن صحیح باشد، قرائتی صحیح است. رد یا انکار چنین قرائتی جایز نیست؛ بلکه آن از حروف هفت‌گانه‌ای است که قرآن بر آن‌ها نازل شده، و پذیرش آن بر مردم واجب است؛ خواه از قزّاء سبعة یا عشره نقل شده باشد یا از دیگر قزّاء مورد اعتماد». اما اگر یکی از این سه شرط مخدوش شود، آن قرائت، ضعیف، شاذ یا باطل تلقی می‌گردد - هرچند از پیشوایان قرائت یا حتی از بزرگ‌تر از آن‌ها نقل شده باشد» (همان، ۲۵۸/۱).

۱. تحلیل دیدگاه جلال الدین سیوطی در تواتر قرائات

در بررسی مسئله تواتر قرائات قرآن، جلال الدین سیوطی به عنوان یکی از برجسته ترین عالمان علوم قرآنی اهل سنت، دیدگاهی تاثیرگذار و در عین حال محل بحث ارائه داده است که تحلیل آن در روشن سازی مبانی اعتبار قرائات نقش کلیدی دارد. دیدگاه های وی در ذیل ارائه می شود:

یک. عدم تواتر قرائات مستلزم عدم تواتر قرآن

برخی از دانشمندان اهل سنت که معتقد به تواتر قرائات سبعة از پیامبر اسلام ﷺ هستند، استدلال می کنند که تواتر قرآن جز با تواتر قرائات آن تحقق نمی یابد؛ و اگر قرائات متواتر نباشند، در نتیجه قرآن از صفت قطعیت و یقین خارج خواهد شد.

فخر رازی یکی از مهم ترین نمایندگان این دیدگاه است. وی می گوید: بسیاری از علما بر تواتر قرائات مشهور اتفاق نظر دارند؛ اما این باور از دو حالت خارج نیست:

۱. یا این قرائات از طریق نقل متواتر به ما رسیده اند، که در این صورت مکلفان باید میان قرائات اختیار داشته باشند و ترجیح یک قرائت بر دیگری خلاف لوازم حکم قطعی تواتر خواهد بود. اگرچه این ترجیح ممکن است به کفر نینجامد، اما بی تردید موجب فسق خواهد شد.

۲. یا این قرائات از راه خبر واحد به ما رسیده اند، که در آن صورت قرآن دیگر مفید یقین نخواهد بود؛ و این نتیجه با اجماع مسلمانان که قرآن را قطعی الصدور می دانند، در تضاد است (رازی، ۱۴۲۰: ۷۰/۱).

از این سخن فخر رازی، روشن است که وی قطعیت قرآن را در گرو تواتر قرائات می داند و فرض عدم تواتر قرائات را موجب تزلزل در اعتبار قرآن قلمداد می کند. افزون بر او، برخی دیگر از دانشمندان اهل سنت حتی پا را فراتر نهاده و انکار تواتر قرائات را مستلزم کفر دانسته اند؛ زیرا به باور آنان، نفی تواتر قرائات به نوعی نفی تواتر قرآن خواهد بود (زرقانی، ۱۹۹۶: ۴۳۳/۱).

این ادعا، در عین شگفتی، خلطی آشکار میان تواتر اصل قرآن و تواتر قرائات خاصه است؛ چرا که قرآن - بنابر اجماع مسلمین - از سوی خداوند متعال توسط جبرئیل امین بر قلب پیامبر اکرم ﷺ نازل شده و اصل آن به صورت متواتر و قطعی به ما رسیده است. اما اختلاف در برخی قرائات - به ویژه قرائات سبعة یا عشره - امری ثانوی و برخاسته از نقل های متفاوت قاریان است، نه از خود متن وحی.

در همین راستا، امام صادق علیه السلام حقیقت مسئله را چنین روشن می‌سازند: «إِنَّ الْقُرْآنَ وَاحِدٌ نَزَلَ مِنْ عِنْدِ الْوَاحِدِ، وَلَكِنَّ الْاِخْتِلَافَ يَجِيءُ مِنْ قِبَلِ الرِّوَاةِ» «همانا قرآن یکی است که از نزد خدای یگانه نازل شده، اما اختلافات در آن از ناحیه راویان و ناقلان پدید آمده است» (کلینی، ۱۴۲۹: ۶۳۰/۲).

این سخن، به روشنی میان وحی نازل شده و نقل انسانی قرائات تمایز قائل می‌شود، و بر خلاف آن چه برخی پنداشته‌اند، نفی تواتر قرائات مستلزم تزلزل در تواتر خود قرآن نیست.

زرکشی تصریح می‌کند: «بدان که قرآن و قرائات دو حقیقت متمایز از یکدیگرند؛ قرآن، وحی نازل شده بر محمد مصطفی صلی الله علیه و آله برای هدایت و اعجاز است، و قرائات، تفاوت در الفاظ همین وحی است از حیث نگارش حروف یا چگونگی تلفظ آن‌ها مانند تخفیف، تثقیل و امثال آن» (زرکشی، ۱۴۲۲: ۴۶۵/۱).

آیت‌الله خویی این تمایز را مورد تأکید قرار داده و بر تفکیک میان تواتر قرآن و تواتر قرائات تأکید می‌ورزد. وی می‌نویسد: «میان تواتر متن قرآن کریم و تواتر قرائات، هیچ گونه ملازمه‌ای وجود ندارد؛ زیرا اختلاف در نحوه قرائت یک واژه، ناسازگار با اتفاق بر اصل آن واژه نیست. به عنوان نمونه، با وجود تفاوت گزارش‌های مورخان درباره کیفیت وقوع هجرت پیامبر صلی الله علیه و آله، هیچ یک در اصل وقوع هجرت تردید ندارند. در نتیجه، اختلافات در شیوه قرائت، خدشه‌ای بر تواتر متن قرآن وارد نمی‌کند. متن قرآن از رهگذر نگارش، حفظ و تلاوت، به صورت متواتر نسل به نسل منتقل شده است؛ در حالی که قاریان قرآن صرفاً ویژگی‌های قرائت را بازگو کرده‌اند و در نقل اصل متن هیچ نقشی نداشته‌اند. حتی در فرض نبود قراء سبعة، عشره یا چهارده گانه نیز، تواتر قرآن محفوظ می‌ماند و نبود آن قرائات تأثیری بر قطعیت و حجیت متن نخواهد داشت» (خویی، ۱۴۰۸: ۱۵۷).

آیت‌الله معرفت نیز با نگاهی مشابه، میان این دو مقوله تفکیک قائل می‌شود و بر این باور است که هیچ گونه ارتباط ضروری میان تواتر قرائات و تواتر قرآن کریم وجود ندارد. او می‌نویسد: «بزرگان فن، به روشنی تصریح کرده‌اند که اعتبار قرائات و قطعیت قرآن دو مقوله مستقل‌اند» (معرفت، ۱۴۱۵: ۴۷/۲).

بر پایه این دیدگاه‌ها، می‌توان نتیجه گرفت که قرآن کریم نصّی واحد و نازل شده از سوی خدای یگانه است؛ در حالی که اختلاف در قرائات، ناشی از تفاوت در نقل راویان و چگونگی ثبت یا ادای الفاظ وحی است. بنابراین، نقد و بررسی قرائات گوناگون، هرگز به اصل تواتر و وثاقت قرآن خدشه‌ای وارد نمی‌کند.

دو. اجماع اندیشمندان علوم قرآنی در تمام اعصار بر تواتر قرائات

در نقد این استدلال می‌توان گفت: اولاً، هیچ‌گونه اجماع معتبر در این زمینه گزارش نشده و وجود ندارد. افزون بر آن، شماری از بزرگان اهل سنت، از جمله زرکشی و سیوطی، بر عدم تواتر قرائات تأکید کرده‌اند. زرکشی می‌نویسد: «تحقیق آن است که تواتر قرائات تنها تا ائمه سبعة برقرار است و تواتر آن از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله محل تردید است» (زرکشی، ۱۴۲۲: ۱/۴۶۶).

ابوشامه نیز با توجه به تبیینی که از مفهوم تواتر ارائه کرده، معتقد است تواتر قرائات تنها در مواردی صادق است که اتفاق در طرق نقل آن‌ها در میان قراء سبعة ثابت باشد؛ از این رو می‌گوید: «ما از کسانی نیستیم که در تمام الفاظ مورد اختلاف میان قراء، تواتر را بپذیریم؛ بلکه قرائات به متواتر و غیرمتواتر تقسیم می‌شوند» (ابوشامه، ۱۴۲۴: ۱۳۶).

آیت‌الله خویی نیز در رد این ادعا می‌نویسد: تحقق مفهوم اجماع منوط به آن است که در برابر آن نظریه مخالفی وجود نداشته باشد؛ به عبارت دیگر، تمام علمای یک عصر، بر یک دیدگاه خاص اتفاق داشته باشند. حال آن‌که در موضوع قرائات سبعة، حتی پیروان هر یک از این قرائات، به نقد و تخطئه قرائات دیگر پرداخته و در عمل با یکدیگر اختلاف داشته‌اند؛ بنابراین، تصور تحقق اجماع در این زمینه، ناصحیح و فاقد پشتوانه است (اصغری‌پور، ۱۳۹۰: ۸۵).

سه. اهتمام صحابه و تابعین به قرآن، دلیل بر تواتر قرائات نیست

سستی این استدلال روشن است؛ چرا که اهتمام صحابه، تابعین و حافظان قرآن، معطوف به حفظ و صیانت از اصل قرآن کریم بوده و حاکی از مصونیت متن قرآن از تحریف است، نه اثبات نحوه تلفظ یا قرائت خاص. چرا که بسیاری از قرائات، مبتنی بر اجتهاد قاریان یا سماع شخصی از افراد غیرمستند بوده است.

آیت‌الله خویی در این باره توضیح می‌دهد: موضوع قرائات و متن (نص) قرآن کریم، در واقع دو مقوله مستقل از یکدیگرند. متن قرآن، در طول قرون، به صورت متواتر نقل شده و هم‌اکنون نیز با همین تواتر به ما رسیده است؛ اما چگونگی خواندن آیات (قرائت)، موضوعی متفاوت و برگرفته از قرائات خاص قاریان است. به فرض پذیرش این استدلال، پرسش مهم آن است که چرا تنها هفت، ده یا چهارده قرائت خاص، متواتر شمرده شده‌اند، در حالی که قرائات بسیار دیگری نیز در تاریخ ثبت شده و آثار متعددی در این زمینه تألیف گشته است؟ اگر پذیرش این مبنا صحیح باشد، باید یا همه قرائات را متواتر دانست یا هیچ‌یک را. زیرا دلیل معتبری برای اختصاص تواتر صرفاً به قرائات سبعة وجود ندارد (خویی، ۱۴۰۸: ۱۵۶).

۴. نزول قرآن بر هفت حرف و ارتباط آن با قرائات سبعة

یکی از مواردی که معمولاً از سوی برخی بزرگان علوم قرآنی اهل سنت در بحث تواتر قرائات سبعة خلط می‌شود، موضوع حدیث «سبعة أحرف» است. به بیان دقیق‌تر، برخی نزول قرآن بر هفت حرف را با قرائات سبعة‌ای که ابن‌مجاهد آن‌ها را انتخاب و تدوین کرده، یکسان می‌انگارند. این در حالی است که این دو مقوله اساساً ماهیتی متفاوت دارند.

ابوشامه در نقد این دیدگاه به صراحت می‌نویسد: «کسی که می‌گوید قرائات متواترند چون قرآن بر هفت حرف نازل شده، دچار اشتباهی آشکار است؛ زیرا حدیث سبعة أحرف هیچ ارتباطی با قرائات سبعة ندارد، و منظور از آن، قرائات سبعة نیست» (ابوشامه، ۱۴۲۴: ۱۳۶).

ابومحمد مکی نیز در همین زمینه می‌نویسد: «قرائاتی که مردم امروزه آن‌ها را تلاوت می‌کنند و با اسناد صحیح از ائمه قرائت نقل شده‌اند، تنها بخشی از احرف سبعة‌اند که قرآن بر آن‌ها نازل شده است؛ اما اگر کسی گمان کند که قرائت هر یک از ائمه سبعة - مانند نافع، عاصم یا ابوعمر - دقیقاً یکی از آن احرف سبعة است که پیامبر ﷺ به آن اشاره کرده، قطعاً دچار خطای بزرگی شده است» (همان، ۱۲۰).

هرچند دیدگاه شیعه و اهل سنت درباره ماهیت و قلمرو احرف سبعة متفاوت است، اما آنچه دست‌کم از مجموع این سخنان برمی‌آید، این است که نمی‌توان قرائات سبعة را معادل و منطبق بر حدیث سبعة أحرف دانست؛ و این خلط مفهومی، نیازمند بازنگری علمی است.

نتیجه‌گیری

آیت‌الله خویی دلایل ارائه‌شده در اثبات تواتر قرائات را مورد نقد قرار داده و معتقد است هیچ‌یک از این دلایل از استحکام کافی برخوردار نیستند. ایشان با تأکید بر تفاوت روشن میان تواتر قرآن و تواتر قرائات خاطرنشان می‌کند که آنچه این ادله اثبات می‌کند، صرفاً تواتر اصل قرآن کریم است، نه قرائات آن؛ زیرا بخشی از قرائات از نوع خبر واحد هستند و برخی دیگر حاصل اجتهاد قاریان.

وی در ادامه می‌افزاید: در هیچ‌یک از روایات وارد نشده که ائمه اطهار علیهم‌السلام برخی از این قرائات را نهی کرده باشند؛ از این رو می‌توان از میان قرائات معروف، بر آن دسته تکیه کرد که شاذ، جعلی یا غیر موثق نباشند و ناقلان آن نیز نزد علما دارای وثاقت و اعتبار باشند.

آیت الله خویی برای تشخیص قرائت صحیح‌تر، به اصول زیر پایبند است: اعتنا به قرائات مشهور و بی‌توجهی به قرائات شاذ؛ این اصل، مبنای بسیاری از استدلال‌های تفسیری ایشان است. توجه ویژه به نقل قرائات غیر مشهور در صورت اتصال به معصوم علیه السلام: از دیدگاه ایشان، اگر قرار باشد از قرائت مشهور عبور شود، تنها در صورتی موجه است که قرائت مورد نظر با سند معتبر به پیامبر صلی الله علیه و آله یا اهل بیت علیهم السلام برسد.

قرائت غیر منسوب به معصوم علیه السلام تنها در صورتی معتبر است که در شمار قرائات مشهور قرار گیرد؛ در غیر این صورت، چنین قرائتی در مقام امثال احکام شرعی، کافی نبوده و موجب براءت ذمه نخواهد شد.

در مقابل، سیوطی گرچه بر تواتر قرائات تأکید دارد، اما دیدگاهش منطبق بر نظر ابن جزری است. مطابق این دیدگاه، هر قرائتی که: ۱. ولو به یک وجه با قواعد زبان عربی سازگار باشد، ۲. ولو احتمالاً با یکی از مصاحف عثمانی تطابق داشته باشد، ۳. سند آن معتبر باشد، قرائتی صحیح و پذیرفتنی است. چنین قرائتی از جمله حروف سبعة‌ای دانسته می‌شود که قرآن با آن‌ها نازل شده و پذیرش آن بر مردم واجب است؛ خواه از قراء سبعة یا عشره نقل شده باشد یا از قاریان دیگری که مورد اعتماد باشند. اما اگر یکی از این سه شرط در قرائتی موجود نباشد، آن قرائت، ضعیف، شاذ یا باطل خواهد بود، حتی اگر از قاریان هفت‌گانه یا حتی بزرگ‌تر از آنان نقل شده باشد.

فهرست منابع

- ابن جزري، محمد بن محمد، النشر في القراءات العشر، بيروت: دارالكتب العلمية، بی تا.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر، التحرير و التنوير، بيروت: دارالفکر، ۱۴۰۴ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بيروت: دار صادر، ۱۴۱۴ق.
- ابوشامه، عبدالرحمان بن اسماعيل، المرشد الوجيز الى علوم تتعلّق بالكتاب العزيز، بيروت: منشورات محمد علی بیضون، ۱۴۲۴ق.
- ابوحيان، محمد بن يوسف، البحر المحيط فی التفسير، تحقيق: صدقي محمد، بيروت: دارالفکر، ۱۴۲۰ق.
- اصغريور، حسن، تاريخ قرآن، قم: دانشگاه قرآن و حديث، ۱۳۹۰ش.
- حلی (علامه)، حسن بن يوسف، منتهی المطلب فی تحقيق المذهب، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، ۱۴۱۲ق.
- خويي، ابوالقاسم، البيان فی تفسير القرآن، قم: مؤسسه إحياء آثار الإمام الخويي، ۱۴۰۸ق.
- رازي، فخرالدين، مفاتيح الغيب، بيروت: دار إحياء التراث العربي، ۱۴۲۰ق.
- راغب اصفهاني، حسين بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، تحقيق: صفوان عدنان، بيروت: دارالشاميه، ۱۴۱۲ق.
- زرقاني، محمد عبدالعظيم، مناهل العرفان فی علوم القرآن، تحقيق: مكتب البحوث و الدراسات، بيروت: دارالفکر، ۱۹۹۶م.
- زرکشی، بدرالدين محمد بن عبدالله، البرهان فی علوم القرآن، تعليق: عطا، مصطفى القار، بيروت: دارالكتب العلمية، ۱۴۲۲ق.
- سيوطي، جلال الدين، الإتيقان فی علوم القرآن، بيروت: دارالكتب العربي، ۱۴۲۱ق.
- شهيد ثاني، زين الدين بن علي، المقاصد العلية فی شرح الرسالة الألفية، كتاب الصلاة، قم: دفتر تبليغات اسلامي، ۱۴۲۰ق.
- صالح، صبحي، مباحث فی علوم القرآن، قم: انتشارات شريف رضى، ۱۳۷۲ش.
- طباطبائي، محمدحسين، قرآن در اسلام، قم: دفتر انتشارات اسلامي، ۱۳۷۲ش.
- طريحي، فخرالدين، مجمع البحرين، قم: انتشارات مرتضوى، ۱۳۷۵ش.

- طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، به کوشش: احمد قصیر عاملی، بیروت: دار
 إحياء التراث العربی، ۱۴۰۹ق.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، قم: هجرت، ۱۴۰۹ق.
- فضلی، عبدالهادی، القراءات القرآنیة: تاریخ و تعریف، بیروت: دارالقلم، ۱۴۰۵ق.
- فیض کاشانی، ملا محسن، تفسیر الصافی، تهران: انتشارات صدر، چاپ دوم، ۱۴۱۵ق.
- فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر، قم: مؤسسه دارالهجرة، ۱۴۱۴ق.
- قسطلانی، احمد بن محمد، لطائف الإشارات لفنون القراءات، جیزه (مصر): مكتبة أولاد الشيخ
 للتراث، ۲۰۱۴ م.
- کمالی، سیدعلی، شناخت قرآن، قم: انتشارات اسوه، ۱۳۷۰ش.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، بیروت: مكتبة الفكر، ۱۴۲۹ق.
- معرفت، محمدهادی، التمهید فی علوم القرآن، قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۱۵ق.
- معرفت، محمدهادی، علوم قرآنی، قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، چاپ چهارم، ۱۳۸۱ش.

References

- Abū Ḥayyān, Muḥammad bin Yūsuf, *Al-Baḥr al-Muḥīṭ fī al-Tafsīr* (The Encompassing Ocean in Exegesis), ed. Ṣidqī Muḥammad, Beirut: Dār al-Fikr, 1420 AH.
- Abū Shāma, ‘Abd al-Raḥmān bin Ismā‘īl, *Al-Murshid al-Wajīz ilā ‘Ulūm Tata‘allaq bi al-Kitāb al-‘Azīz* (A Concise Guide to Sciences Related to the Noble Book), Beirut: Muḥammad ‘Alī Bayḍūn Publications, 1424 AH.
- ‘Allāma Ḥillī, Ḥasan bin Yūsuf, *Muntahā al-Maṭlab fī Taḥqīq al-Madḥhab* (The Ultimate Goal in Verifying the School), Mashhad: Islamic Research Foundation, 1412 AH.
- Aṣgharpūr, Ḥasan, *Tārīkh-i Qur’ān* (History of the Qur’an), Qom: University of Qur’an and Hadith, 1390 Sh. (2011 CE).
- Faḍlī, ‘Abd al-Hādī, *Al-Qirā’āt al-Qur’āniyya: Tārīkh wa Ta’rīf* (Qur’anic Readings: History and Definition), Beirut: Dār al-Qalam, 1405 AH.
- Farāhīdī, Khalīl bin Aḥmad, *Kitāb al-‘Ayn* (The Book of the Letter ‘Ayn), Qom: Hijrat, 1409 AH.
- Fayḍ Kāshānī, Mullā Muḥsin, *Tafsīr al-Ṣāfi* (The Pure Commentary), Tehran: Sadr Publications, 2nd ed., 1415 AH.
- Fayūmī, Aḥmad bin Muḥammad, *Al-Miṣbāḥ al-Munīr* (The Illuminating Lamp), Qom: Dār al-Hijra Institute, 1414 AH.
- Ibn al-Jazari, Muḥammad bin Muḥammad, *Al-Nashr fī al-Qirā’āt al-‘Ashr* (The Publication on the Ten Readings), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, n.d.
- Ibn ‘Āshūr, Muḥammad bin Ṭāhir, *Al-Taḥrīr wa al-Tanwīr* (The Liberation and Enlightenment), Beirut: Dār al-Fikr, 1404 AH.
- Ibn Manẓūr, Muḥammad bin Mukarram, *Lisān al-‘Arab* (The Tongue of the Arabs), Beirut: Dār Ṣādir, 1414 AH.
- Kamālī, Sayyid ‘Alī, *Shinākht-i Qur’ān* (Understanding the Qur’an), Qom: Uthwa Publications, 1370 Sh. (1991 CE).
- Khū‘ī, Abū al-Qāsim, *Al-Bayān fī Tafsīr al-Qur’ān* (The Elucidation in Qur’anic Exegesis), Qom: Imam al-Khū‘ī Institute, 1408 AH.
- Kulaynī, Muḥammad bin Ya‘qūb, *Al-Kāfi* (The Sufficient), Beirut: Maktabat al-Fikr, 1429 AH.
- Ma‘rifat, Muḥammad Hādī, *Al-Tamhīd fī ‘Ulūm al-Qur’ān* (The Introduction to the Sciences of the Qur’an), Qom: Islamic Publishing Institute, 1415 AH.

- Ma'rifat, Muḥammad Hādī, 'Ulūm Qur'ānī (Qur'anic Sciences), Qom: Al-Tamhīd Cultural Publishing Institute, 4th ed., 1381 Sh. (2002 CE).
- Qaṣṭallānī, Aḥmad bin Muḥammad, Laṭā'if al-Ishārāt li-Funūn al-Qirā'āt (Subtle Indications in the Arts of Readings), Giza (Egypt): Maktabat Awlād al-Shaykh li-l-Turāth, 2014 CE.
- Rāghib Iṣfahānī, Ḥusayn bin Muḥammad, Mufradāt Alfāz al-Qur'ān (The Vocabulary of Qur'anic Words), ed. Ṣafwān 'Adnān, Beirut: Dār al-Shāmiyya, 1412 AH.
- Rāzī, Fakhr al-Dīn, Mafātīḥ al-Ghayb (The Keys to the Unseen), Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī, 1420 AH.
- Ṣāliḥ, Ṣubḥī, Mabāḥith fī 'Ulūm al-Qur'ān (Studies in Qur'anic Sciences), Qom: Sharīf Raḍī Publications, 1372 Sh. (1993 CE).
- Shahīd Thānī, Zayn al-Dīn bin 'Alī, Al-Maqāṣid al-'Aliyya fī Sharḥ al-Risāla al-Alfiyya (The Noble Objectives in the Commentary on the Alfiyya Treatise), Kitāb al-Ṣalāh, Qom: Islamic Propagation Office, 1420 AH.
- Suyūṭī, Jalāl al-Dīn, Al-Itqān fī 'Ulūm al-Qur'ān (The Perfection in the Sciences of the Qur'an), Beirut: Dār al-Kutub al-'Arabī, 1421 AH.
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn, Qur'ān dar Islām (The Qur'an in Islam), Qom: Islamic Publishing Office, 1372 Sh. (1993 CE).
- Ṭurayḥī, Fakhr al-Dīn, Majma' al-Baḥrayn (The Confluence of the Two Seas), Qom: Murtazavī Publications, 1375 Sh. (1996 CE).
- Ṭūsī, Muḥammad bin al-Ḥasan, Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'ān (The Elucidation in Qur'anic Exegesis), ed. Aḥmad Qaṣīr 'Āmilī, Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī, 1409 AH.
- Zarkashī, Badr al-Dīn Muḥammad bin 'Abdullah, Al-Burhān fī 'Ulūm al-Qur'ān (The Proof in Qur'anic Sciences), annot. 'Aṭā', Muṣṭafā al-Qārī, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, 1422 AH.
- Zarqānī, Muḥammad 'Abd al-'Azīm, Manāhil al-'Irfān fī 'Ulūm al-Qur'ān (Springs of Gnosis in Qur'anic Sciences), ed. Research and Study Office, Beirut: Dār al-Fikr, 1996 CE.